

Endülüs Tecrübesinde “Şiddet”

Mehmet ÖZDEMİR*

ABSTRACT

Violence in the Andalus Experience. In this article the experience of Andalus has been examined in terms of “violence” which is relatively suited for an objective and descriptive expression. When doing this, first of all it has been tried to find the answer of how and what kind of violence in Andalus has been used in the disagreements and conflicts taken place between central administration and opposite groups, between two opposite groups, or between the central administration and free non-Muslim subjects (dhimmi). Besides, the struggles between the Muslim rulers in Andalus and the Christian kings in the North have been also examined with respect of the same question, and the reason and method of Christian Spain in its applying to violence within itself in its relations with the Muslim and Jewish communities who were the human heritage of Andalus have been dealt with.

KEY WORDS: Andalus, Violence, Spain, Christianity.

Okuyucu, *Dinî Araştırmalar*'ın mevcut özel sayısının “Din ve Terör” konusuna tahsis edilmiş olmasından hareketle, haklı olarak bu makalenin başlığında niçin “terör” yerine “şiddet” kelimesinin kullanıldığını sorabilir. Daha başlangıçta, bunun belli bir hassasiyet istikametinde yapılmış bir tercih olduğunu ifade etmekte yarar vardır. Şöyle ki: Bilindiği gibi, terör, bilhassa günümüzde çok fazla kullanılıyor olmakla beraber, henüz herkes için aynı anlamı ifade eden bir kavram haline gelebilmiş değildir. Kavramın içeriğinin tanımlayana göre değişebilmesi, çok sayıda (yüzün üzerinde)¹ farklı terör tanımlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tanıma dair bu kadar farklılığın gerisinde, terörün esas itibariyle siyasî bir kavram olmasının ve bu şekilde kalmasının istenmesinin önemli rolü bulunduğu söylenebilir. Binaenaleyh, kavramın tanımındaki muğlaklık ve subjektiflik dikkate alınarak, bu makalede, Endülüs tecrübesi; “terör” yerine, henüz onun kadar siyasallaşmamış olup, objektif ve tasvirî bir anlatıma nispeten daha müsait olan “şiddet”² kavramı açısından gözden geçirilecektir. Bu yapılırken öncelikle Endü-

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Bkz. Suat İlhan, *Terör, Neden Türkiye?*, Ankara 1988, s. 7.

2 Şiddet, güç ve baskı uygulayarak insanların bedensel veya ruhsal açıdan zarar görmesine neden olan bireysel veya toplu hareketlerin tümüdür. Bu tanıma sadece vurma, kırma, yakma, yıkma, öldürme şeklinde kaba kuvvet içeren davranışlar değil; aşağılamak, tehdit etmek, ekonomik, sosyal ve dinî özgürlükleri kısıtlamak yahut yok etmek suretiyle kişi veya toplumun korku duymasına sebep olan pek çok davranış da girer. Makalede “şiddet” kavramı bu muhteva çerçevesinde kullanılacaktır.

lûs'ün kendi içindeki mücadelelerde nasıl ve ne tür bir şiddet uygulandığı sorusunun cevabı aranacaktır. Burada "Endülüs'ün kendi içindeki mücadele"le; merkezî idare ile muhalif gruplar, bir muhalif grupla diğer bir muhalif grup, yahut merkezî idare ile zimmî topluluklar arasındaki ihtilaf ve çatışmaların kastedildiğini özellikle belirtmek gerekir. Bu olayların ardından Endülüs'teki Müslüman idarelerle kuzeydeki Hristiyan krallıklar arasındaki mücadeleler aynı soru açısından gözden geçirilecektir. Son olarak daha kapsamlı bir mukayese imkanının oluşması için Hristiyan İspanya'nın kendi içinde Endülüs'ün beşerî mirası olan Müslüman ve Yahudi cemaatlerle ilişkilerinde şiddete müracaat etme sebebi ve yöntemi üzerinde durulacaktır. Okuyucunun kısmen yabancı olduğu alanın (Endülüs) olaylarına nüfuzunu sağlamak ve bu suretle kendi değerlendirmelerine imkan hazırlamak için daha ziyade örneklerle desteklenen tasvirî (deskriptif) bir yöntem izlenecektir. Bununla birlikte, gerekli yerlerde bazı genel değerlendirmeler de yer alacaktır.

Endülüs tecrübesini "şiddet" kavramı açısından sorgularken, bir ön bilgi olarak iki hususun zihinde bulundurulmasında yarar vardır. Bunlardan ilki, Endülüs'ün de içinde yer aldığı dünyada ülkeler veya devletler için "sınırların değişmezliği" diye bir kabulün mevcut olmayışdır. Böyle bir kabulün var olmaması nedeniyle hemen her devlet ya da toplum, güçlü olduğu ve şartları uygun bulunduğu zamanda askerî faaliyetlerle başka devletler aleyhine sınırların genişletmeyi temel bir hak olarak kabul etmiştir. Bu kabul, tabii olarak tarihin en eski dönemlerinden itibaren devletler ve toplumlar için savaşı, hayatın olağan ve vazgeçilmez olgularından biri haline getirmiştir. İlk ve Orta Çağlardaki devletler arası ilişkiler üzerinde hızlı bir göz gezdirme bile, bu gerçeğin farkına varmak için yeterlidir. Bu tespit, doğal olarak, aşağıda ayrıca ele alındığında görüleceği üzere Endülüs için de aynen geçerlidir.

Zihinde bulundurulması gereken ikinci husus ise, Endülüs tecrübesinin yaşandığı yüzyıllarda hakim olan devlet yapılanmasında, günümüzdeki modern devlet sistemindeki gibi ülke içindeki muhalif grupların taleplerini merkeze taşıyacak yahut iktidarın kansız biçimde değişimine imkan tanıyacak "demokratik kanallar"ın yeterince mevcut bulunmamasının, bir devletin başka devletlerle ilişkilerinde olduğu kadar kendi içindeki gruplarla ilişkilerinde de savaşı sıklıkla müracaat edilen bir enstrümana dönüştürmüş olmasıdır. Bu keyfiyet, hiç şüphesiz, muhalif gruplar için de savaşı hak aramanın veya iktidara ulaşmanın en önemli vasıtası kalmaktaydı.

Savaş, ister devletler arası ilişkilerde, isterse bir devletin kendi içindeki gruplarla ilişkilerinde olsun, bir takım hedefleri gerçekleştirmekte sıklıkla müracaat edilen bir enstrüman olunca, doğası gereği kendisiyle birlikte şiddet olgusunu da insan hayatının ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir. Her devlet yahut her muhalif hareket savaşa müracaat ettiği için, bir şekilde şiddetle de buluşmuştur; buna bağlı olarak bazen şiddetin faili bazen de mağduru olmuştur. Ayrıca savaşla birlikte şiddeti uygulama şekli; yalnızca savaşan askerleri cezalandırmaktan şehirleri içindeki insanlar ve diğer canlılarla birlikte tamamen yakıp yıkmaya, halkları kol gücünden ve maddi getirisin-

den yararlanmak için köleleştirmekten haftalar süren dinî merasimlerle “Tanrı” adına kurban etmeye kadar devletten devlete, gruptan gruba farklılıklar gösterebilmiştir.³ Peki, Endülüs tecrübesi bu açıdan gözden geçirildiğinde nasıl bir durumla karşılaşmaktadır?

Endülüs içinde şiddet olgusunu, en bariz ve en yaygın biçimde, merkezî idare⁴ ile ona karşı çıkan isyan merkezleri arasındaki mücadelelerde görmek mümkündür. Endülüs tarihinin değişik dönemlerinde merkezî idare siyasî, dinî-siyasî, iktisadî ve ictimaî sebeplerle merkezî idareye karşı çok sayıda isyan meydana gelmiştir. Bu isyanlara karşı yürüttüğü mücadeleler esasında merkezî idare, genel bir uygulama olarak, isyan mahallini kuşatma altına alır; su kaynaklarını ve ziraati tahrip etmek, dışarıyla olan bütün irtibatları kesmek suretiyle isyancıları teslim olmaya zorlardı. Bu arada çatışma hali vaki olursa, bu hal yalnızca savaşan erkeklerle sınırlı kalır; kadın ve çocuklara zarar verilmez veya esir alınmazdı. Binaenaleyh kurallı bir şiddet uygulamasından söz etmek mümkündür. Bununla birlikte zaman zaman baştaki yöneticinin kişiliğine veya isyan mahallinin gösterdiği dirence bağlı olarak söz konusu mücadelelerde, aşırı bir şiddet kullanımına gidilerek kuralların zorlandığı da tarihsel bir gerçektir. Kaynaklarda bu hususa işaret eden bir çok olayla karşılaşmak

3 İnsanlık tarihi, savaşlar esnasında uygulanan aşırı şiddet örnekleriyle doludur. Sami geleneğinde ele geçirilen şehirlerdeki nüfusun büyük küçük demeden tamamının katledildiği (Dozy, *Tarih-i İslâmiyet*, Matba-i İctihad 1908, s. 117.), örneğin Eski Ahit’in “Ester” bölümünde anlatıldığı üzere, Hindistan’dan Habesistan’a kadar olan topraklara hükmetmiş olan kral Ahaşveroş’un zamanında onun izniyle Yahudilerin Azer ayının on üçüncü gününde, yani tek bir günde ‘Allah adına’ yetmiş beş bin kişi öldürdükleri (Ayrıntılar için bkz. *Eski Ahit*, “Ester” bölümü.), M.Ö. 586’da Babillilerin, M.S. 70’de ise Romalıların Kudüs’ü işgal ettiklerinde şehri mabetleriyle birlikte yakıp yıkarak tamamen tahrip ettikleri (Ekrem Sankıoğlu, *Dinler Tarihi*, İstanbul 1983, s. 193, 195.), Sasani hükümdarı I. Hüsrev’in Yemen valisine, anneleri Arap asıllı bile olsa siyahî hiçbir kimseyi hayatta bırakmamasını emrettiği ve bu emrin yerine getirildiği, bazı Hire hükümdarlarının harp esirlerini topluca yaktığı¹⁶⁵ tarih kaynaklarında benzer çok sayıda olayla birlikte kayıtlı bulunmaktadır (Ahmet Özel, “Esir”, *DİA*, İstanbul 1995, XI. 382-3). Daha da önemlisi, bu tür savaşlar sonucunda harp esirlerinin toplu olarak köleleştirilmesi ve buna bağlı olarak da köleliğin büyük yığınlar hâlinde toplumsal yapının vazgeçilmez bir parçası hâline getirilmiş olmasıdır. Bu yapı o kadar kökleşmiştir ki, Aristo ve onun gibi bazı büyük filozoflar bile köleliği insanlığın tabii ve değişmez bir kaderi olarak görmeye sevk etmiştir. Romalılar döneminde kölelerin sayısının hürlerin üç katına ulaştığı, sözcümlü Sezar’ın bir askerî seferin sonunda 1.000.000 köle sattığı bilgileri bulunmaktadır (Özel, “Esir”, XI. 382.). Romalılar gibi Sasaniler ve Bizanslılarda da köleliğin son derece yaygın olduğu bilinmektedir. Arap kabileleri de çok sık birbirleriyle savaşmış veya yağma yaptıkları için, buna bağlı olarak karşılıklı alınan esirlerin ve bunlardan köleleştirilenlerin sayısı doğal olarak az değildi. Öte taraftan köle ticareti de yaygın biçimde yapılmaktaydı (W. Juynboll, “Abîd”, *İA*, Eskişehir 1997, I. 110-11). Kadın köleler (cariyeler), ya hizmetçi olarak ya da daha çok fuhuş yoluyla gelir getirmeleri için kullanılmaktaydılar (Geniş bilgi için bkz. Cevâd Alî, *el-Mufassal*, V. 133 vd. 24/Nûr suresi 33. ayeti de bu uygulamaya bir işarette bulunmaktadır). Taberî (*Tarih*, Beyrut 1964, VI, 542-543), Emevi valilerinden Yezid b. Mühelleb’in yedi aydan fazla süren zorlu bir kuşatma sonrasında Cürcan şehrine girdiğinde, esir vaziyetteki eli silah tutan erkekleri kılıçtan geçirttiği, geçeceği yolun sağına soluna 4 fersah (yaklaşık 20 km.) uzunluğunda darağaçları diktiyerek, cesetleri bu ağaçlara astırıldığını rivayet etmektedir.

4 Burada “merkezî idare” kalıbı, tekil olmakla beraber Endülüs’te kurulmuş bütün Müslüman devletlere (otuzun üzerinde) şamil olmak üzere kullanılmaktadır.

mümkündür. Aşağıdaki satırlarda, bunlar arasından seçilecek birkaç örnekle konunun daha açık ve anlaşılır hale getirilmesine çalışılacaktır.

Endülüs Emevî hükümdarı I. Hakem (796-822) zamanında yaşanan Rabad ve Hendek olayları, bir iktidar yahud idareci için, kendi varlığını koruyabilmek temel mesele haline geldiğinde “adalet” ve “insaf” gibi temel değerlerin nasıl geri plana itildiğini göstermesi açısından son derece önemlidir. 818 yılında Kurtuba'nın Rabad mahallesinde daha çok esnafın teşkil ettiği halk, üzerlerine yüklenen vergilerin ağırlığı karşısında isyan edip, saraya doğru yürümüşlerdir. Hakem, isyanı söndürmek için Rabat mahallesinin bir bölümünü ateşe vermiştir. Evlerini kurtarmak için geri dönen halk, askerler tarafından kılıçtan geçirilmiş, ayrıca Hakem'in emriyle mahalleleri üç gün süreyle yağmalanmıştır. Üç gün sonra bununla da yetinmeyen hükümdar, Rabad mahallesini tümden yıktırması, yirmi bin civarındaki mahalle halkını ise, Endülüs'ten sürmüştür.⁵ Bu arada elebaşı olarak görülen, aralarında fakihlerin de bulunduğu 72 kişi darağacına asılmış ve bu kişilerin cesetleri bir süre “ibret-i âlem” için darağacında asılı kalmıştır.⁶ Bu vesileyle muhalifleri darağacına asma ve uzun bir süre o halde bırakmanın, Emevîlerden itibaren Doğuda olduğu gibi Endülüs'de de sıklıkla karşılaşılan bir uygulama olduğunu hatırlatmadan geçmemek gerekir.⁷

Hendek olayı ise, Rabad olayı ile eş zamanlı olarak, merkezî idareye itatsızlığı ile ün salan Tuleytula'da gerçekleşmiştir. I. Hakem, Tuleytulahlının isyan kabiliyet ve kapasitesini sınırlamak için, şehrin merkezî idareye bağlı olduğu bir sırada bütün önde gelen simalarını hileyle tasfiye etmeye karar vermiştir. Bu maksatla, o sırada vali olarak tayin ettiği Amrus b. Yusuf'un Tuleytulalı olması nedeniyle hemşehrileri nezdinde sahip olduğu güvenden yararlanarak, şehrin yanı başındaki askeri kuşlada zikri geçen simaların işti-

5 Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Kütiyye, *Tarihu iftitahi'l-Endelus* (nşr. İ. El-Ebyârî), Kahire 1982, s.73; İbn İzâri, *el-Beyânu'l-muğrib* (nşr. G.S.Colin-E.Levi-Provençal), Leiden 1951, II, 78-79; İbnü'l-Hatîb, *Amâlu'l-a'lâm* (nşr. E.Levi-Provençal), Beyrut 1956, s.16; Mehmet Özdemir, *Endülüs'de Muvelledûn Hareketleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 1979 (Doktora tezi), 138vd.

6 en-Nüveyrî, *Nihayeti'l-ereb* (nşr. M. Ebû Dayf), Darülbeydâ t.y., s. 84.

7 Nitekim İbn Hayyân (*el-Muktebes*, nşr. P. Chalmeta...), Madrid 1979, V, 54) 300 senesinde İbn Erzebulişi ismiyle maruf bir isyancı liderin merkezî idarenin gönderdiği kuvvetler tarafından Rabah kalesinde mağlup edildikten sonra zafer alameti olarak Kurtuba'ya gönderilen kellesinin şehir kapılarında biri olan Bâbü's-südde'de günlerce asılı kaldığını, bundan sonra diğer isyancıların kellelerinin de peyderpey Kurtuba'ya ulaştırıldığını söylerken bu uygulamaya işaret etmektedir. Mülükü't-tavâif döneminde Abbâdler Kurtuba'yu istila ettiklerinde Zinnûnîler adına şehri idare eden Ukkâşe b. Hakem'in boynunu vurmuşlar, kesik başını aşağılama göstergesi olarak bir köpek leşiyile birlikte asmışlardır. Bkz. Muhammed Abdullah İnân, *Mülükü't-tavâif*, Kahire 1970, s.104. Daha eskilere gidilecek olursa, Endülüs'te Valiler döneminde (714-756) yaşanan kabile çatışmaları sırasında Yemenliler Kayısların lideri Abdülmelik b. Katan'ı darağacında sağında bir köpek solunda ise bir domuzla birlikte asmışlardır. Bkz. *Ahbâr mecmû'a* (nşr. İ. El-Ebyârî), Kahire 1981, s. 45. Aynı uygulama Hristiyanlar karşısında kazanılan zaferler sonrasında da gerçekleştirilmiştir. Mesela Barselona kontu ile birlikte Sarakusta'ya saldıran Franklar mağlup edildiğinde, önde gelen 1300 kişinin kellesi zafer nişanesi olarak Kurtuba'ya gönderilmiş, bunlar da Müslüman isyancılarınkı gibi Babü's-südde'ye asılmıştır. Bkz. İbn Hayan, V, 380.

rak edeceği bir ziyafet tertip ettirmiştir. Amrus önceden hazırlanan plan gereği, kışlada derin ve uzun hendekler kazdırmış, ayrıca giriş kapısının yanına bir de “davul-zurna ekibi” yerleştirmiştir. Misafirler, onarlı gruplar halinde peyderpey içeriye alındıkça hemen boyunları vurularak hendeklere atılmışlardır. Bu esnada aralıksız çıkan davul ve zurna sesleri, maktüllerin öldürülürken çıkardıkları seslerinin dışarıdan duyulmasını engellemiştir. Bu şekilde 900’ün üzerinde Tuleytulalı katledilmiştir.⁸

Bu iki olaydan birincisinde, I. Hakem, Rabad halkına ve daha çok da bu halk üzerinden isyan niyeti taşıyan başka muhalif gruplara çok ağır ve ürkütücü bir göz dağı verme yoluna gitmiştir. Bu gözdağı verilirken, yukarıda da işaret edildiği gibi, bir mahallenin binlerce sakini suçlu suçsuz ayırımına gidilmeden toptan cezalandırılabilmiştir. İkinci olayda ise, Tuleytulalılar, merkezî idareye bağlı oldukları dolayısıyla da hiç beklemedikleri bir zamanda, daha önce yaptıkları daha sonra yapacaklarına delil kabul edilerek, bizzat devlet tarafından hileyle müracaat edilmek suretiyle tasfiye edilmişlerdir. Bu tasarruf, İslâmî gelenekte savaş şartlarında “meşrû” kabul edilen hilenin, I. Hakem tarafından, tehdit algılamasına bağlı olarak barış halinde de iktidarı muhafaza etmenin bir enstrüman olarak kullanıldığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Bu olaylar, her ne kadar kısa vadede devletin otoritesini temin etse de, bir başka açıdan bakıldığında gerek devlet güçlerini gerekse muhalifleri bir şiddet sarmalının içine itmiştir. Nitekim I. Hakem zamanında itaat altına alınan Tuleytula’da, ondan sonra işbaşına gelen II. Abdurrahman (822-852) ve Muhammed (852-886) dönemlerinde yeni isyanlar çıkmış ve her iki taraf arasında daha kanlı mücadeleler yaşanmıştır. Bu mücadeleler esnasında dikkat çeken husus, merkezî idareye bağlı kuvvetlerin zaferin büyüklüğünü karşı taraftan öldürülenlerin çokluğu ve koparılan kelleleri üst üste yığmakla oluşturulan tepelerin yüksekliği ile ölçmeleridir. Mesela II. Abdurrahman tarafından Ümeyye b. Hakem’in komutasında Tuleytula üzerine gönderilen bir ordu, isyancıardan binlercesini öldürmüştür. Sadece öldürmekte yetinmeyen askerler, asilerin bedenlerinden kopardıkları başlarını üst üste yığarak adeta bir tepe oluşturmuşlardır, öyle ki, bu suretle ortaya çıkan manzara, tarihçi İbn İzarî’nin verdiği bilgiye göre, komutan Ümeyye b. Hakem’i bile ürkütmüş ve içine düştüğü vicdan azabı bir süre sonra ölümüne neden olmuştur.⁹

Merkezî idare adına tasarrufta bulunan vali ve ordu komutanı gibi kimi makam sahiplerinin, muhalif olarak kabul ettikleri bir grubu veya şehri cezalandırmak için, bireysel insiyatifleriyle, savaşabilir yaştaki erkekleri öldürmenin yanında, Müslüman olmalarına rağmen kadın ve çocuklarına esir muamelesi yapmak suretiyle mütad uygulamanın dışına çıktıklarını gösteren olaylar vardır. Bunlardan biri Muvahhidler döneminde Leble şehrinde yaşanmıştır. 1155 senesinde Muvahhidlerin Kurtuba ve İsbiliye valisi Yahya b. Yûmür, Leble’de Ali el-Vüheyb isimli bir kişinin isyan etmesini bahane ede-

8 İbn İzarî, II, 70.

9 İbn İzarî, II, 84.

rek, halkın isyancı kişiyle ilgilerinin bulunmadığını söylemesine ve eman talep etmesine rağmen, sekiz bin erkeği kılıçtan geçirmiş, kadınları ve çocukları ise esir edip satmıştır. Daha sonra merkezî idare, valinin bu tasarrufunu haksız bulmakla beraber, verdiği cezai karşılık, yalnızca görevden azledilmesiyle ve bir süre evinde göz hapsinde tutulmasıyla sınırlı kalmıştır.¹⁰

Merkezî idarenin uyguladığı şiddet bağlamında, daha dar kapsamlı, ancak yöneticilerin şiddete bakış açılarını yansıtmaları bakımından önemli bazı örneklerden de söz etmek de yarar vardır. Bazı din bilginlerinin maruz kaldığı baskı, sürgün ve kitaplarının yakılması olayları bu kapsamda zikredilebilir. Örneğin, IX. Yüzyılda fakih Baki b. Mahled, İmam Şafii'nin görüşlerine meylettığı ve "münker" olarak kabul edilen bazı hadisleri Endülüs'e getirdiği için, Kurtuba'daki Malikî fakihlerin bir bölümünce "zındık" ilan edilmiş; bununla da yetinilmeyerek devlet tarafından idam edilmesi talep edilmiştir. Bu arada Bakî toplumdan tecrit edilmiş ve ders verdiği mescid sık sık güvenlik görevlilerinin baskınına uğramıştır.¹¹ X. Yüzyılda Endülüs'te felsefenin ve sûfi düşüncenin ilk önemli temsilcisi olarak kabul edilen İbn Meserre ve öğrencileri, bizzat devlet tarafından çıkarılan fermanlarla "sapık" ilan edilerek takibât altına alınmışlar,¹² bunlardan bazıları ancak Endülüs dışına kaçmak suretiyle sözü edilen takibâtтан kurtulabilmişlerdir. İbn Hazm, yine Malikî fakihlerin husûmeti yüzünden yöneticiler tarafından şehirden şehire sürülmüş ve kitapları yakılmıştır.¹³ Bütün bu olaylarda, merkezî idarenin, muayyen bir mezhepten yana tavır koymuş olmasının önemli bir rolü bulunduğu şüphesizdir. Öte taraftan kimi idarecilerin, suçlu olarak kabul ettikleri bazı bireyleri işkence ederek cezalandırdıklarını gösteren örnekler de vardır. Söz gelimi Endülüs Emevi hükümdarı I. Hişam, Mârîde valisi olduğu günlerde hicivde ileri giden bir şairi, dilini kesmek ve gözlerini mil çekerek kör etmek suretiyle cezalandırmıştır.¹⁴ Murabıtların Endülüs'teki kalıntılarından olan Benû Ganiye'ye mensup bir idareci, aşırı mal biriktirdiğini tespit ettiği bir komutanı, içi çivili tabuta hapsedmiş, günlerce aç ve susuz bırakarak öldürmüştür.¹⁵ Bu son örnekler, merkezî idareyi temsil eden yöneticilerin, kendilerine yahut devlete karşı işlenmiş olarak kabul ettikleri suçları cezalandırır-

10 İbn Haldûn, *el-İber*, Bulak 1248, VI, 236; Muhammed Abdullah İnan, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Endelus*, Kahire 1964, I, 340.

11 Geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "IX. Yüzyıl Endülüs'ün'de Zındıklık Suçlamaları", *AÜİFD*, XXXVIII (1998), ss.211-217.

12 Bkz. İbn Hayyân, V, 25-30.

13 İbn Hazm, kitap yakmakla fikirlerin öldürülemeyeceği gerçeğini, bu tür eylemlerin faillerine şu beyitleriyle âdeta meydan okuyarak hatırlatmaktadır:

Kağıtları yaksanız da onların içindeki (ilmi) yakamazsınız

Çünkü, o benim sinemde saklıdır

Bineğim her nere giderse o da benimle yolculuk eder

Bineğimden indiğimde o da benimle iner

Ve ancak benimle kabre girer

Bkz. İbnül'l-Hatib, *el-İhâta* (nşr.M.A. İnan), Kahire 1978, IV, 116.

14 İbnül'l-Hatib, IV, 232.

15 İbnül'l-Hatib, IV, 258.

ken, belli bir hukuk kuralı dahilinde değil de, keyfi bir biçimde hareket ettiklerini göstermektedir.

Tekrar merkezî idareyle muhalif gruplar arasındaki mücadelelere dönecek olursak, bu mücadelelerde şiddet uygulayan taraf, yalnızca birincisi değildir. Muhalif gruplar da güçleri nispetinde şiddete müracaat edebilmişlerdir. Bu hususta muhaliflerin en fazla kullandıkları yöntem ya merkezî idarenin güçlerine karşı savaşmak ya da mukavemet için gerekli maddi kaynakları temin etmek için merkezî idareye bağlı yerleşim merkezlerine saldırarak yağma ve talanda bulunmaktır. Bu gibi durumlarda tıpkı merkezî idareye ait güçlerin yaptığı gibi onlar da genelde kadınları ve çocukları esir almaktan uzak durmuşlardır. Buna mukabil merkezî idareye bağlı yerleşim birimlerine yaptıkları bazı hücumlar sırasında, eylemlerini erkeklere karşı katliama dönüştürmekten çekinmemişlerdir. Söz gelimi 829 senesinde Haşim ed-Darrab liderliğinde ayaklanan Tuleytulahlılar, civardaki merkezî idareye bağlı Araplara ve Berberilere karşı geniş çaplı bir katliam başlatmışlardır. Bu katliam, ancak merkezî idarenin gönderdiği bir ordu sayesinde durdurulabilmiştir.¹⁶

Endülüs'te muhalif gruplar, yalnızca devletle değil, zaman zaman birbirleriyle de mücadele içinde olmuşlardır. Bu mücadeleler esnasında bazen aşırı, hatta kontrolsüz şiddet kullanımına gidilebilmiştir. Mesela IX. Yüzyılda İlbire (Alvira)'de yaşanan Araplarla Müvelledler¹⁷ arasındaki mücadelelerde, Sevvar b. Hamdûn'un liderliği altında toplanan Araplar, Almar kalesini istila ettiklerinde içeridekilerin tamamını öldürmüşlerdir. Tarihçi İbn Hayyan'ın rivayetine göre erkek neslinin kökü kazındığı için hayatta kalanlar arasında miras paylaşımı imkansız hale gelmiştir.¹⁸

Endülüs Emevî devletinin son yıllarında Endülüs'e sonradan gelen çoğu bedevi Berberilerle Kurtubahlılar arasında yaşanan mücadelelerde şiddetin iyice kontrolden çıktığı görülmektedir. İbn İzarî'nin aktardığı bilgilere göre, hilafet tahtını ele geçirmek için Emevî şehzadelerinden Süleyman ile Muhammed arasındaki mücadelede Süleyman'ın yanında yer alan Berberiler, Kurtuba üzerine yaptıkları hücumlar, yağmalar ve talanlarla şehir halkını o kadar bunaltmış ve çaresiz hale getirmişlerdir ki, insanlar mezbahalardaki kanları içmek, mahkumlar içlerinden ölenlerin etlerini yemek zorunda kalmıştır. Kurtuba'nun dışındaki yerleşim merkezlerine de saldıran Berberiler, buralarda yağma ve talandan başka, evleri ateşe vermişler, kadınları esir almışlar, hatta zinetlerini sakladıklarını tespit ettikleri kadınları memelerinden asmışlardır. Berberilerin bu kontrolsüz eylemleri, Kurtubahlılarda tüm Berberilere karşı aşırı bir nefret ve bu nefretin beslediği kitlesel bir linç psikolojisi oluşturmuştur. Buna bağlı olarak Kurtubahlılar şiddet konusunda Berberilerden geri kalmamışlardır. O

16 İbn İzarî, II, 83; Nüveyrî, 97.

17 Müvelled (Arp. Çoğul: el-Muvelledûn/İsp. Muladies) kaynaklarda, Endülüs'te yerli halktan müslüman olanlar için kullanılan bir terimdir. Bu anlamıyla Doğuda Arap olmayan Müslümanlar için kullanılan Mevâlî teriminin müteradifi olmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Özdemir, *Endülüs'de Muvelledûn*, Birinci Bölüm.

18 İbn Hayyân, *el-Muktebes* (nşr.İ el-Arabî), Fas 1990, III, 79.

derecede ki, Kurtuba'da Berberilerle barıştan söz etmek, ölüm sebebi sayılmıştır. Nitekim Kurtuba Camii'nde "Ey Allah'ım! Aramızda barışı hakim kıl" diyen bir bilgin, hemen orada katledilmiştir. Simaları Berberileri andıran kimseler, kadınlar ve çocuklar da dahil linç edilmiştir. Hamile kadınların karınları deşilmiştir. Bütün bu eylemlere Kurtuba halkı ile birlikte Muhammed b. Abdülcebbar'ın kuzeyden temin ettiği Frank kökenli Hıristiyan askerler de iştirak etmiştir. Ne kadar ilginçtir ki, Kurtuba halkı, "Müslüman Berberiler"e karşı "Hıristiyan Franklar"ı yegane güvence olarak görmüşlerdir. Hatta, Berberi korkusu nedeniyle, Hıristiyan askerlerin ezan okunurken şehrin tam ortasında yaptıkları küfürler yahut Hz. Peygamber hakkında dile getirdikleri hakaret dolu sözler duymazdan gelinmiştir. Bu küfür ve hakaretlere karşı çıkmak isteyen bir Kurtubalı, hemşehrileri tarafından engellenmiştir.¹⁹

Endülüs içinde şiddetten söz ederken, konunun bütünlüğü bakımından zimmî statüsündeki Musta'ribler²⁰ ve Yahudilerle ilişkileri de bu kavram açısından gözden geçirmek gerekir. Murabıtlar dönemine kadar Yahudilerle ilişkilerde ciddi sayılabilecek bir pürüzün varlığından söz edilemez. Bu zamana kadar zikredilen cemaatin mensupları, hayatın hemen her alanında aktif bir biçimde var olmak suretiyle Vizigotlar döneminin sonlarına doğru zevale yaklaşan cemaat yapılarını yeniden ihya ve güçlendirme imkanı bulmuşlardır.²¹ Bu genel durumun tek istisnası, Mülûküt't-tavâif döneminde Gırnata'da meydana gelen Yahudi karşıtı halk hareketidir. 1066 senesinde meydana gelen bu olayın arka planında, Gırnata'ya hükmeden Berberi kökenli Zirîler zamanında, Müslümanlar arasında, Yahudi Nagrella ailesinin bir süre başvezirlik makamını uhdesinde bulundurmuş olmasının husule getirdiği hazimsizliğin ve sözü edilen ailenin devletin imkanlarını doğrudan yahut dolaylı olarak kendi dindarları lehine kullandığına inanılmasının yattığı anlaşılmalıdır.²² Bu saiklerle hareket geçen Gırnata halkı, belirtilen tarihte Yahudi

19 Geniş bilgi için bkz. İbn İzârî, III, 95vd.

20 Musta'rib (el-Musta'ribün) adı, Endülüs'te Müslüman hakimiyeti altında yaşayan zimmî Hıristiyanlar için kullanılmaktadır. Araştırmacılar arasında Musta'reb şeklinde teleffuz edenler de mevcuttur. Bu cemaat, Arapça kaynaklarda esas itibarıyla Muâhid, Nasrânî, Ehlî'z-zimme, Rûmî, Mesîhî ve bazen de Acem adlarıyla zikredilmektedir. Musta'rib adı "Araplaşmış kimseler" anlamında Hıristiyan kaynaklarında geçmekte olup, bilahare araştırmacılar tarafından müşterek olarak kullanılan bir kavrama dönüşmüştür. Geniş bilgi için bkz. Mikel de Epalza, "Mozarabs: An Emblematic Christian Minority in Islam al-Andalus", *The Legacy of Muslim Spain* (ed. S. Khadra Jayyusi), Leiden 1992, I, 149-50.

21 X. Yüzyıl sonuna kadar Endülüs'de Yahudilerin durumu hakkında geniş bilgi için bkz. E. Ashtor, *The Jews of Muslim Spain*, Philadelphia 1973.

22 Fakih Ebû İshak el-İlbîrî'ye ait olup, halkın Yahudilere karşı galeyana getirilmesinde önemli payı olduğu dile getirilen bir kasidede, gerek olayın sebepleri gerekse Müslüman halkın Yahudiler hakkındaki tasavvurlarına dair önemli bilgiler vardır. Kasidede el-İlbîrî, normalde bir Müslümana ait olması gereken vezirlik makamına bir "kâfir"i tayin etmiş olmasından dolayı Zirî sultan Badis'e serzenişte bulunmaktadır. Ona göre bu tayinle Yahudiler en rezil kimseler iken en aziz kimseler haline gelmişlerdir. Sultanın kendisine yoldaş ve sırdaş olarak seçtiği kişi aslında "rezil", "veled-i zinâ", "fâsik", "hâim" ve "mel'un"dur. Yahudiler, Gırnata'nın her tarafını parsellemişler, her yerde Müslümanların karşısına çıkmaktadırlar. Vergileri toplayıp paylaşmaktadırlar. Müslümanlar ihtiyaçlarını gidermek için bu kişilerin kapıla-

mahallesine hücum ederek evleri yağmalamış ve çok sayıda kişiyi öldürmüştür. Eldeki bilgiler bu katliamda 3-4 bin civarında Yahudinin öldürüldüğüne işaret etmektedir.²³ Kaynaklar, ölenlerin kimliğine dair bir bilgi vermemektedirler. Bununla birlikte, olayın kitlesel bir eylem olduğu gerçeğinden hareketle ölenler arasında kadın ve çocukların da bulunabileceği ihtimal dışı görmemek gerekir.

Gırnata olayından sonra söz konusu cemaatin karşılaştığı en ciddi sıkıntı, Muvahhidler döneminde, Müslüman olmaya zorlanmış olmalarıdır. Muvahhidlerin Yahudileri Müslümanlaştırmak için İslâm tarihinde pek fazla örneği bulunmayan böyle bir yöntemle müracaat etmelerini, büyük ölçüde onların dinî anlayışlarındaki katılıkla izah etmek mümkündür. Muvahhidler, Yahudiler bir tarafa, Kuzey Afrika'da İslâm dininin kökleşmesinde olduğu kadar Endülüs'de Müslüman varlığının korunmasında büyük bir rol oynamış olan Murabıtları bile "müşrik" ilan etmekte bir beis görmemişlerdir. Bu anlayışlarının sonucu olarak Murabıtların erkeklerini öldürmeyi, kadın ve çocukların esir almayı kendileri için hak ve görev kabul etmişlerdir.²⁴ Bahsedilen politika sonucu bir çok Yahudi İslâm'a girmiş, bir çoğu da kuzeydeki Hristiyan topraklarına göçmek zorunda kalmıştır.²⁵ Mamafih, İslâm'a geçtiğini ilan eden Yahudilerin Müslümanlığı şekli olmaktan öteye gidemediği için, Muvahhid halife Abdülmî'min (1130-1163) tarafından başlatılan zorla İslâmlaştırma politikasından Ebû Yusuf Yakub zamanında (1184-1199) vazgeçilmiş, bunun yerine Müslümanlardan kolayca ayırt edilmelerini sağlamak amacıyla daimî olarak mavi renkte bir elbise giymeye zorlanmışlardır.²⁶ Bu uygulama, Muvahhidlerin yıkılmasıyla son bulmuştur.

Endülüs'te Müslümanların siyasi varlığının sona erdiği 1492 yılına kadar, başta Gırnata olmak üzere Müslüman hakimiyetindeki topraklarda az ya da çok bir Yahudi varlığı hep mevcut olmuştur. Gırnata'nın teslimi için yapılan antlaşmada, Müslümanlarla birlikte komşuları olan Yahudilerin haklarını da gözetilen maddelerin yer alması, bu durumun en çarpıcı kanıtıdır.²⁷

rında beklemekte, üstelik aşağılanmaktadırlar. El-İlbirî, bu şikayetleri ve nitelemeleri sıraladıktan sonra sultanın Yahudileri devletten uzaklaştırmasını, mallarına el koymasını, böyle davranmanın ahde vefasızlık anlamına gelmeyeceğini dile getirmektedir. Bkz. İbnü'l-Hatib, *Amâlu'l-'alâm* (nşr. E. Levi-Provençal), Beyrut 1956, s.230-233

23 Emir Abdullah, *et-Tibyân*, Kahire 1955, s. 54; İbnü'l-Hatib, *Amâl*, s.230-233; İnân, *Düvelü't-tavâif*, 135vd.

24 Muvahhidlerin Murabıtlara dair görüşleri hakkında bkz. Mehmet Özdemir, *Mağrib'de Muvahhidler Hareketinin Doğuşu*, Ankara 2000, s.139-144.

25 Rachel Ariè, *España musulmana*, Historia de España serisi içinde, Madrid 1984, III, 199-200

26 Abdülvahid el-Merrakuşî (*el-Mu'cib*, Darülbeydâ 1978, s.434-5), Muvahhid halife Ebû Yusuf Yakub'un "Şayet Yahudilerin gerçekten Müslüman olduklarını bilsem, nikahta ve diğer işlerde diğer Müslümanlarla karışmalarına karışmam. Küfür içinde olduklarını bilsem, erkeklerini öldürür, kadınlarını ve çocuklarını esir alır, mallarını fey yaparım. Fakat onlar hakkında tereddüt içindeyim..." dediğini nakleder.

27 Gırnata antlaşmasında Yahudilerin hakları hakkında bkz. Miguel Garrido Atienza, *Las Capitulaciones para la entrega de Granada*, Granada 1992, S. 235

Musta'riblerin durumuna gelince, miladî IX. Yüzyılda merkezî otoritenin zayıflamasına bağılı olarak Endülüs'ün genelinde meydana gelen isyanlara Gırnata, Mâleka ve Tuleytula gibi nüfusça kalabalık oldukları yerlerde bu cemaate mensup topluluklar da iştirak etmişlerdir. Bu durumda merkezî idare, doğıal olarak Arap, Berberi ve Müvelled isyancılar üzerine olduğı gibi onların üzerine de kuvvet göndermiştir. Eman dileyerek teslim olmayı kabul eden Musta'rib isyancılara genelde zarar verilmeyken, hatta bazen onlara ikram ve iltifatta bulunulurken, direnmekte devam edenler mağlup edildiklerinde erkeklerin toptan kılıçtan geçirilip, kadınlar ve çocukların esir alındığı örnekler vardır.²⁸

Endülüs 1090'da Murâbitlar tarafından istila edilince, Gırnata'da Musta'riblere ait bir kilise, yeni inşa edildiğı gerekçesiyle yıkıldı. Gırnata Musta'ribleri, bu eyleme, 1125 yılında Aragon kralı I. Alfonso'nun Endülüs'ün kuzeyinden başlayıp güneyine kadar ulaştığı meşhur seferini destekleyerek cevap verdiler. Bu olay sonrasında çoğunluğu Mâleka'dakiler olmak üzere Musta'riblerin bir bölümü Mağrib'e tehcir edildi. Keza gerek Aragon gerekse Kastilya kralları, Müslümanlardan aldıkları topraklara yerleştirmek üzere Endülüs'teki Musta'riblerin önemli bir kısmını kendi ülkelerine gelmeye teşvik ettiler. Aragon kralı I. Alfonso'nun da sözü edilen seferden dönerken binlerce Musta'ribi yanına alıp götürdüğü bilinmektedir.²⁹ Bu gelişmeler doğıal olarak Endülüs'teki Musta'rib nüfusunu önemli ölçüde azalttı. Mamafih, buna rağmen rağmen, yeni bazı araştırmalarda ortaya konduğu gibi,³⁰ Yahudilerin durumuna benzer bir biçimde, 1492 yılına kadar Müslüman hakimiyetindeki topraklarda Hristiyan cemaat de bir şekilde varlığını muhafaza etmiştir. Binaenaleyh Muvahhidler döneminde bütün Yahudi ve Hristiyanların ya sürülmek ya da Müslüman olmak suretiyle resmen varlıklarının son bulduğu şeklindeki yaygın kanaat, artık geçerliliğini yitirmiş bulunmaktadır.

Endülüs içindeki şiddet uygulamasına dair bu tespitlerin ardından şimdi de Endülüs'deki Müslüman idarelerin Hristiyan krallıklarla ilişkilerinde ne tür bir şiddet uygulamasıyla karşılaştığı sorusunun cevabı aranacaktır. Ancak bundan önce, Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin yalnızca savaş ve şiddetten ibaretmiş gibi algılanmasına yol açmamak için, birkaç cümleyle de olsa bu ilişkilerin başka bir boyutuna dikkat çekmekte yarar vardır.

711 yılında Müslümanların girişiyle kuzeyi Hristiyanların, güneyi ise Müslümanların hakimiyetinde olmak üzere ikiye bölünen İspanya coğrafyası, bu bölünmüş haline rağmen iki taraf arasından muhtelif ilişkilerin kurulmasına sahne olmuştur. Bu ilişkilerin bir bölümü kültür ve medeniyet alanlarında cereyan etmiştir. Müslümanların Endülüs'te inşa ettikleri medeniyet ve ortaya koydukları kültür, doğrusu kuzeydeki Hristiyan İspanyolların daima

28 Mesela bkz. İbn Hayyân, V, 66, 68.

29 Ariè, III, 191-192; M. C. Hernandez, *El Islam de Al-Andalus*, Madrid 1992, s. 172-173.

30 Hernandez, 173. Endülüs'te Musta'riblerin genel durumu hakkında bkz. F. Simonet, *Historia de los mozarabes*, I-IV, Madrid 1983; Ubâde Kuhayle, *Tarihu'n-Nasârâ fi'l-Endelus*, Kahire 1993.

ilgisini cezbetmiştir. Tedrici biçimde Endülüs'ten kuzeye göçen Musta'ribler ve XI. Yüzyıl sonlarından itibaren Hristiyan hakimiyetinde yaşamaya başlayan Müdeccenler;³¹ mimari, sanat, musiki, edebiyat, bilim, teşkilat ve gündelik hayat gibi farklı alanlarda Endülüs'ün birikimini Hristiyan kesimine taşımada önemli bir aracılık görevi üstlenmişlerdir. Buna bağlı olarak, Hristiyan prens ve kralların saray hayatları, Müslüman hükümdarlarına benzenmeye başlamıştır. Nitekim XV. Yüzyıla ait bazı tarihsel verilerden açıkça anlaşıldığı üzere, hristiyan idareciler ve asilzâdeler arasında ufak bazı farklılıklarla Endülüs'lülerin giyim-kuşam ve yaşam tarzı hakim olmuştur.³² Mimari-de Müdeccen üslubu kralların saraylarına, kiliselere ve havralara damgasını vurmuştur. XII. Yüzyıl ortalarında Tuleytula'da yüzlerce Arapça eserin Latinceye, İspanyolca ve diğer bazı Batı dillerine tercüme edilmesi, Endülüs'ün bilimsel birikiminin Batı'ya ulaşmasını sağlamıştır. Kültürel ilişkilere ilave olarak Endülüs tarihi boyunca Müslüman ve Hristiyan idareciler arasında siyasî alanda dostane ilişkiler tesis edilmiş, müşterek hasımlara karşı ittifaklar oluşturularak güç birliğine gidilmiş; Müslüman idarecilerin ordularında Hristiyan, Hristiyan idarecilerin ordularında ise Müslüman askerler görev almışlar, daha da ilginç, her hangi bir nedenle Frank topraklarından Endülüs'e gelmiş olan rahipler, dönüş yolculuklarını Hristiyanlar üzerine sefere çıkan Müslüman ordularının himayesinde gerçekleştirebilmişlerdir.³³

Bu kısa değinmeden sonra asıl konuya dönülecek olursa, İspanya'da Müslümanlarla Hristiyanlar arasında işaret edilen kültür ve medeniyet alanlarındaki ilişkiler yanında, bir de fetihle başlayıp İslâm hakimiyetinin son bulacağı XVI. Yüzyıl sonuna kadar devam eden askerî ilişkiler söz konusudur. Bir başka ifadeyle Müslümanlar ve Hristiyanlar, İspanya'da bir taraftan medeniyet ve kültür alanlarında karşılıklı ilişki içerisinde girerken diğer taraftan savaş alanlarında yüzlerce kez karşı karşıya gelmişler ve savaşın doğası gereği birbirlerine şiddet uygulamışlardır.

Müslümanların, Endülüs'ün fethinden Gırnata'nın yıkılışına, hatta Moriskoların³⁴ sürülüşüne kadar Hristiyanlara karşı tertip ettikleri askerî seferleri

31 El-Müdeccen (Arap çoğul: el-Mudeccenün/İsp. Mudejares) kelimesinin ilk kullanılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Müdeccel yahut Müdeccer şeklinde kullanıldığı da vakidir. XIII. Yüzyılda Doğu Endülüs'te telif edilen *Vocabulista in Arabico* isimli kamusta "Hristiyan hakimiyeti altında yaşayan antlaşmalı Müslümanlar" şeklinde tarif edilmektedir. Cagigas, I, 59-61; Huseyn Mu'nis, "Esna'l-mutâcîr...", *Revista de Estudios Islamicos en Madrid*, V, 1-2 (1957), s.140-41; F. M. Salgado, "Esbozo tipológico étnico religioso de los grupos humanos peninsulares" *Studia Filológica Sabmanticencia*, 7-8 (1984) s.261. Osmanlı belgelerinde "Müdeccel" kelimesi kullanılmaktadır. Örnek olarak bkz. *Başbakanlık Arşivi*, Mühime Defteri, no: 81, hüküm 267, tarih1024(1615).

32 Ariè, III, 292.

33 Margarita La-chica Garrido, "Mozàrabes y judios en la alta Edad Media", *I Jornadas de cultura Islàmica*, Madrid 1989, s. 52.

34 İspanya'da 1492'den sonra baskı altında Hristiyanlığa giren, ancak gizlice İslâm dinine olan bağlılıklarını devam ettiren Endülüs Müslümanları, Moriskolar (Morisco/Moriscos) adıyla bilinmektedirler. Bkz. Mehmet Özdemir, "İspanya Krallığı'nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Politikası", *AÜİFD*, XXXV (1996) s.274.

iki başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan biri fetih hareketleridir ki, daha ziyade Endülüs'ün fethi esnasında ve Valiler Döneminde (714-756) gerçekleştirilmiştir. Diğeri ise, gazâ ve yaz seferleri (sâife/savâif) adlarıyla bilinen mutad askerî seferlerdir. Bunlar, Endülüs Emevîleri kurulduktan sonra, hemen her yıl, özellikle yaz aylarında Hristiyan krallıkları üzerine fetihten ziyade caydırma, cezalandırma veya ganimet amaçlarıyla tertip edilmiştir. Mamafih gerek fetih hareketleri gerekse gazve ve sâifeler, kaynaklarda "cihad" kavramı ile de ifade edilebilmektedir. Adı ne olursa olsun, söz konusu askeri faaliyetler esnasında Müslümanların düşman tarafın savaşı ve savaşmayan unsurlarına karşı muameleleri birbirinden farklıdır. Az önce de işaret edildiği üzere savaşlarda, işin tabiatı gereği savaşan unsurları tasfiye etmek, bu doğrultuda zafere ulaşmak için düşmana mümkün olan en yüksek ölçüde zarar vermek temel amaç olduğundan, bir çok savaş, binlerce düşman askerinin öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Bazı savaşlarda kazanılan zafere görkemi, tıpkı Endülüs içindeki muhaliflere karşı kazanılan zaferlerde olduğu gibi, kesilen başları üst üste yığarak tepelikler oluşturmak ve bu tepeliklerin etrafında tekbir getirmek suretiyle ifade edilmiştir. Bazen bir kelle yığını, yığının önündeki bir süvarinin arkasındakini göremeyecek kadar yüksek olabilmıştır.³⁵ Ayrıca bazen savaş alanında esir alınanlardan yüzlercesinin boyunları vurulup zafer alameti olarak Kurtuba'ya, hatta Mağrib'e gönderildiği de olmuştur.³⁶

Din adamları, kadınlar, çocuklar gibi savaşmayan kesimlerin durumlarına gelince, Müslüman askerlerin gerek fetih hareketleri gerekse gazve ve savâif esnasında bu kesimlere yönelik toplu ya da kısmen katliam girişiminde bulunduğu dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Kadın ve çocuklarla ilgili temel uygulama, esir almaktır. Esirlerin bir süre sonra köle veya cariye haline getirildikleri zaten bilinen bir husustur.

Müslüman askerlerin askerî seferler esnasında en çok dikkat çeken bir uygulaması, hücum ettikleri yerlerdeki kaleleri, şehir, kasaba ve köy gibi yerleşim merkezlerini bir daha kullanılamaz hale getirmek yahut kullanılmasını zorlaştırmak amacıyla yakıp yıkmalarıdır. Zikredilen yerlerde idarî-askerî binalar ve halkın evleriyle birlikte kiliseler de aynı kaderi paylaşmışlardır. Zikredilen fiillere ilave olarak ziraat tahrip ve talan edilmiş, ağaçlar kesilmiş veya yakılmış, sular kullanılamaz hale getirilmiştir. Müslümanların hücumları genelde önceden haber alındığından hristiyan halk yerleşim merkezlerini boşaltmışlar, dolayısıyla da genelde bir can kaybı meydana gelmemiştir.

Bir yaz seferi (sâife) esnasında Müslüman askerlerin nasıl hareket ettikleri hususunda Endülüs Emevî halifesi III. Abdurrahman (912-961)'in 924 yılında gerçekleşen ve dört ay süren Pamplona seferi, ilginç bir örnek teşkil etmektedir. İbn Hayyan'ın anlatımına göre, halifenin başında olduğu Müslüman ordusu, Pamplona topraklarından önce Kalahorra olarak bilinen kaleye

35 İbn İzarî, II, 84, 95.

36 İbn Hayan, V, 380.

girmiş, içi boşaltılmış olan kaleyi yıkmış ve içindekileri ateşe vermiştir. Ardından muhkem kalelerin bulunduğu Kantaratu Elbe mıntıkasına geçmiştir. Buradaki kalelerden birindeki hristiyan idareci ve askerler, aileleriyle birlikte civardaki üç yüksek mağaraya sığınmışlardı. Müslüman askerler kısa sürede onları ele geçirmeye muvaffak olmuşlar; erkekleri öldürüp kadınları ve çocukları esir almışlardır. Ordu, buradan Falceş kalesine geçmiştir. Kalenin civarındaki yerleşim birimleri ateşe verilmiş, ziraat tahrip edilmiştir. Sonra sırasıyla Tafalye ve Kurnil kaleleri ile Beşkuns köyünde de benzer eylemler gerçekleştirilmiştir. Hega vadisinde Pamplona kralı Sancho'nun ordusu ağır bir hezimete uğratılmış; askerlerinin büyük bir kısmı öldürülmüştür. Zaferin ardından yakındaki ovaya dağılan ordu, hayvan sürüleri, yiyecek ve yiyeceklerden müteşekkil bol miktarda ganimet ele geçirmiştir. Buradan Pamplona şehrine girinceye kadar bir çok kale ve köyü yerle bir etmiştir. Müslüman askerler Pamplona'ya girdiklerinde şehri boşaltılmış vaziyette bulmuşlardır. Halife, şehirdeki bütün binaların ve bu arada büyük kilisenin tamamen yıkılmasını emretmiştir. Kısa sürede şehir harabeye dönmüştür. Sonra Sahratu Kays olarak bilinen yüksek bir kayalık üzerinde Pamplona kralı tarafından yaptırılan görkemli bir kilise de tahrip edilmiş, yanındaki köy ateşe verilmiştir. Müslüman ordusu bir müddet daha benzer fiillerde bulunduktan sonra bol miktarda ganimetle Kurtuba'ya dönmüştür.³⁷

Endülüs'te Müslümanların Emevî devleti kurulduktan sonra Hristiyanlara karşı yürüttüğü askeri harekâtın neredeyse tamamı, esas itibariyle elde edilen toprakları korumaya yönelikti. Buna karşılık Hristiyan tarafı ise, kaybedilen toprakları geri almanın peşindeydi. Buna bağlı olarak fethile uğradığı ağır mağlubiyetin ardından 718 yılında Covadonga'da³⁸ kazandığı ilk zaferle başlayıp İspanya'daki son Müslüman kalesi olan Gırnata'nın 1492'de düşüşüne kadar yaklaşık sekiz asır süren Endülüs'ü geri alma mücadelesi yürütmüştür ki, İspanyol tarihinde bu mücadele "reconquista" olarak bilinmektedir. Reconquista, XI. Yüzyıl sonlarına kadar, esas itibariyle İspanyol Hristiyanların Endülüs'lülere karşı yürüttüğü "kaybedilen toprakları geri alma" mücadelesi iken, XII. Yüzyıl başlarından itibaren haçlı savaşlarının bir parçası haline gelmiştir. Bu dönüşüm, bir taraftan İspanya Hristiyanlarının "Hristiyan topraklarını inançsızlardan arındırma" ve "inançsızlara karşı kutsal savaş" sloganları ile Müslümanlara karşı daha fazla bileyip keskinleştirirken diğer taraftan Hristiyan idaresi altında yaşayan Müslümanların ve Yahudilerin giderek artan ölçüde baskı ve şiddete maruz kalmaları neticesini doğurmuştur.³⁹

37 İbn Hayyân, V, 189-196.

38 İspanya'nın kuzey batısındaki dağlık Asturias bölgesinde bir yer adı.

39 Reconquistanın haçlı savaşına dönüşmesi hakkında bkz. Vicente Cantarino, "Spanish Reconquest: A Cluniac War Against Islam", *Islam and The Medieval West*, Albany 1980, s.?.; Mehmet Özdemir, "Haçlı Ruhunun Endülüs'de bir arada Yaşama Tecrübesine Menfi Tesirleri", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri*, İstanbul 1998, s.87vd.; Lütfi Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İz Yayınları, İstanbul 2003

Reconquista esnasında Hristiyanların Müslümanlara nasıl davrandıkları konusunda elde değişik mahiyette bilgiler mevcuttur. Bunların bir bölümü, Hristiyan askerlerin gerek meydan savaşlarında gerekse şehir ve kalelere yaptıkları baskın ve saldırılarda Müslüman askerlerin yaptıkları gibi erkeklerin bir kısmını veya tamamını öldürdüklerini, öldürmedikleri askerle birlikte kadın ve çocukları esir aldıkları esir alıp köleleştirdiklerini, yerleşim merkezlerini ve çamileri yakıp yıktıklarını, hayvan sürülerini ganimet olarak aldıklarını ortaya koymaktadır. Galicia (Cillikiyye) kralı Ordoño'nun seferleri, üzerinde durulan konu için tipik birer örnek teşkil etmektedir. Zikredilen kral komutasındaki bir ordu, 913 yılında işgal ettiği Yâbura'da Müslüman erkeklerin tamamına yakını kılıçtan geçirmiş, kadınları ve çocukları esir almıştır. Esirlerin sayısının dört bini bulduğu rivayet edilmektedir. Aynı kral, 915 senesinde girdiği Haneş kalesinde savaşçıların tamamını öldürtmüş, kadın ve çocukları esir almıştır. 918 senesinde kuzeydeki Endülüs şehirlerinden Nâcira'ya hücum etmiş; kenti önce yağmalatmış, ardından Merkez Camii de dahil olmak üzere baştan aşağı yakıp yıktırılmıştır.⁴⁰ XIII. Yüzyılda Ceyân, Kurtuba, İsbiliye gibi şehirler istila edilirken savunma yapan erkekler kılıçtan geçirilmiş, esir alınan kadın ve çocukların dışında kalanlar şehir merkezlerinden sürülmüş, camiler kiliseye çevrilmiştir.⁴¹

Başka bazı bilgilere göre ise, Hristiyan askerler, sayılan eylemlerden başka zaman zaman Müslüman askerleri yahut savaşmayan unsurlar olmalarına rağmen yaşlıları, kadınları ve çocukları diri diri yakmışlar, öldürdükleri ve ırza tecavüz etmişlerdir. Söz gelimi Dozy'in belirttiği gibi "fanatik ve kaba Leon askerleri, bir Müslüman şehrine girdiklerinde, genelde halkın tamamını kılıçtan geçirmektedirler. Onlar, Müslümanların Hristiyan ve Yahudilere gösterdiği toleranslı yaklaşımı sergilemekten çok uzaktılar".⁴² 1064 yılında Papalık kuvvetlerinin generallerinden Guillermo de Montreuil'in başında bulunduğu Normanlardan müteşekkil bir ordu, Frank topraklarından gelerek Barbastur (Barbastro) şehrini istila ettiğinde, aralarında kadınların da bulunduğu altı bin kişinin esir edilmesinden başka, binlerce genç kız esir alınmış, bakire kızlara ve evli kadınlara zincire vurulmuş babalarının, yahut eşlerinin gözleri önünde tecavüz edilmiştir.⁴³ İkâb (Las Navas de Tolosa) savaşından (1212) sonra Beyyâse (Baeza) şehrinden çekilerek camiye sığınan bir Müslüman birliği, cami ateşe verilmek suretiyle yakılarak öldürülmüştür.⁴⁴ Barselonalılar, Franklar ve Cenevizlilerden oluşan bir haçlı donanması, 1114'de Mayorka'ya hücum ettiklerinde dış surların içinde buldukları biçare yaşlı, kadın ve çocukları kılıçtan geçirmişlerdir. Keza camilere sığınan insanlar da aynı kaderi paylaşmıştır.⁴⁵ Benzer bir örnek, 1501 yılında Meriye

40 İbn Hayyân, V, 93vd.

41 Joseph F. O'Callaghan, "The Mudejars of Castile and Portugal in The Twelfth and Thirteenth Centuries", *Muslims Under Latin Rule*, New Jersey 1990, s.14-17.

42 R. Dozy, *Historia de los musulmanes espaoles*, Madrid 1984, III, 40.

43 İbn İzârî, III, 225vd.

44 O'Callaghan, 15.

45 Himyerî, *Ravdu'l-mi'târ* (nşr. E. Levi-Provençal), Kahire t.y., s. 40

sınırları içinde kalan Endereş (Andarax)'te yaşanmıştır. Bu yerleşim merkezinde kadınların ve çocukların sığındığı bir cami, barutla havaya uçurulmuştur.⁴⁶

Yeri gelmişken, zikredilen örneklerdeki cami yakma olayları ile Müslümanların kilise yakmaları arasındaki bir farka işaret etmekte yarar vardır. Eldeki bilgiler, Müslümanların şehirleri ve ya da kiliseleri içleri boş iken ateşe verdiklerini, ancak içeride insan bulunması durumunda böyle bir tasarruftan sarf-ı nazar ettiklerini ortaya koymaktadır. Bu hususta Kurtuba'nın fethi esnasında Esirler Kilisesi (Kenîsetü'l-Esrâ) olayı hatırlanabilir. Endülüslü tarihini ana kaynaklarından biri olan *Ahbâr Mecmû'a*'da yer alan bir rivayete göre bu şehri fethetmekle görevlendirilen Muğis er-Rumî, Vizigot askerlerin sığındığı mezkur kiliseyi dört ay süreyle kuşatma altında tutmuş, ateş vermesi mümkün olmasına rağmen, böyle davranmayarak, içeridekilerin kendiliklerinden teslim olmalarına değin kuşatmayı sürdürmüştür.⁴⁷ Keza Müslüman askerlerin gerek fetih esnasında gerekse daha sonraki dönemlerde kiliseleri yakıp yıktıklarına dair bir çok habere rastlamak mümkün olmakla beraber, bunlarda insanların diri diri yakıldığını gösteren herhangi bir ima ya da işaretin bulunmaması da bu hususu teyit etmektedir.

Yukarıda da işaret edildiği gibi reconquistanın haçlı savaşına dönüşmesinin en önemli sonuçlarından biri, Hristiyan kesiminin XII ve XIII. Yüzyıllarda uygulamayı denediği Endülüslü tarzı bir arada yaşama tecrübesinden gittikçe uzaklaşması ve buna bağlı olarak artık Hristiyan birliğinin önünde engel olarak görülen Müslüman ve Yahudi azınlıkları baskı ve cebir yöntemleriyle tasfiye etmeye yönelik bir sürecin başlamış olmasıdır.⁴⁸ Bu süreçte haçlı savaşlarının ürettiği menfi imajın etkisiyle Müslümanlar ve Yahudilerin azınlık haklarını sınırlayıcı tedbirler uygulamaya konmuştur. Vergi yüklerinin artırılması, Hristiyanlarla aynı elbiseyi giymemeleri ve elbiselerinin üzerinde farklı alametler taşımaları, saç ve sakal görünümünde Hristiyanlara benzememeleri, "Bey" ve "Efendi" anlamlarındaki Don ünvanını kullanmamaları, Hristiyan hastaları tedavi etmemeleri, Hristiyanlardan ev ve toprak almamaları, Müslümanların kurban kesmemeleri ve açıkta ezan okumamaları,⁴⁹ Yahudiler için Talmud nüshalarının yasaklanması⁵⁰ sözü edilen tedbirlerden bazılarıdır. Ancak bu cemaatlere yönelik baskılar bunlarla sınırlı kalmadı. 1108 senesinde Endülüslü'e yönelik haçlı savaşlarına iştirak etmek için İspanya'ya gelmiş olan Frank askerlerin öncülük ettiği hristiyan halk, 1108 senesinde Tuleytula'da Yahudi mahallesini yağmalayıp aralarında hahamların da bulunduğu bir grup Yahudiyi katletti. 1369'da Kastilya prensi Enrique, şehir-

46 H. Ch. Lea, *The Moriscos of Spain*, New York 1968, s.38.

47 *Ahbâr mecmû'a*, 21-23.

48 Endülüslü'teki bir arada yaşama tecrübesi, bu tecrübenin Hristiyan İspanya'ya intikali ve haçlı savaşlarının bu tecrübe üzerindeki olumsuz etkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Özdemir, "Haçlı Ruhu...", 73-98.

49 Bkz. Özdemir, "Haçlı Ruhu...", 92-97.

50 Pilar León Tello, "Un aire de éxito: la Juderia", *Toledo* (ed. L. Cardaillac), Madrid 1992, s.135.

deki Yahudilerin tamamına yakını köleleştirdi.⁵¹ 1108 katliamının bir benzeri, şehrin piskoposunun Yahudi aleyhtarı vaazlarının da etkisiyle 1391'de İşbiliye'de yaşandı. Bunu Kurtuba, Ceyyân (Jaen), Beyyâse, Ubbeze (Übeda), Karmûna (Carmona), Barselona ve diğer bir çok şehirdeki Yahudi cemaatlerine yönelik saldırılar ve katliamlar takip etti. Çoğu yöneticilerin kontrol edemediği Hristiyan halk tarafından gerçekleştirilen bu saldırılar sırasında Yahudilere ya vaftize ya da ölüme razı olmaları söylenmekteydi. Bu saldırılar sonucu 1391-1415 yılları arasında İspanya'daki Yahudilerin yarıya yakını din değiştirdi. Bunlar "dönmeler" anlamında "conversos" adıyla bilinirler. Hayatta kalan Yahudiler, Hristiyan halkın ve yöneticilerin kontrolünden uzak yerlere kaçarak varlıklarını sürdürmeye çalıştılar. XV. Yüzyıl ortalarında bu sefer dönmelerin yeni dinlerine bağlılıkta sami olup olmadıkları hususu, ciddi bir tartışma konusu olarak ortaya çıktı. Kastilya Krallığı, bu meseleyi halletmek için, Papa'nın da onayını alarak, 1480'de ilk engizisyon mahkemesini kurdu. Bunu 1485'te Aragon'da da bir engizisyon mahkemesinin kuruluşu takip etti.⁵²

Engizisyon mahkemelerinin başlangıçtaki görevi, Yahudi dönmelerin gizli ya da açık bütün dinî faaliyetlerini gözetim altında tutarak, Yahudiliğe bağlılığı devam edenleri ortaya çıkarıp resmî makamlara teslim etmekten ibaretti. Ancak bu mahkemeler, zamanla soruşturma ve sorgulama ile birlikte cezalandırma görevini de üstlendiler. Engizitörler, suçlu buldukları zanlıları, işledikleri suçun mahiyetine göre ayın esnasında kırbaçlama, kiliseleri ziyaret, fakirlere yardım, sarı haç taşıma gibi en hafiflerinden yakarak veya kazığa oturtarak öldürme gibi en ağırlarına kadar muhtelif cezalara mahkum ederlerdi. Ağır cezalara çarptırılanların malları müsadere edilir, yakınlarına kamu işlerinde görev almak yasaklanırdı. Eğer bir kişinin öldükten sonra suçlu olduğu anlaşılırsa, cesedi kabrinden çıkarılarak yakılırdı. Ölüm cezaları, topluluk önünde genelde suçlu veya suçlular yakılmak suretiyle infaz edilirdi. Bu şekilde cezalandırılan binlerce kişinin bir bölümünü Yahudi dönmeler oluşturmaktaydı.⁵³ Ne var ki, engizisyon mahkemelerinin bütün bu uygulamaları, ne Yahudi dönmelerin en azından bir bölümünün eski dinlerine bağlılığını önleyebilmiş ne de bu cemaatle alakalı şüpheleri giderebilmişti. Bu durumda Kastilya Krallığı, engizisyon mahkemelerinin tavsiyelerini dikkate alarak ve bu arada Yahudiler için önemli bir sığınak durumunda olan Nasrîler (Benî Ahmer) devletinin 1492'de yıkılmış olmasını fırsat bileerek, aynı yıl ülkedeki bütün Yahudilerin sürülmesini kararlaştırdı.⁵⁴ Bu Yahudilerin büyük bir bölümünün Osmanlı topraklarına kabul edildiği ve yerleştirildiği bilinmektedir.⁵⁵

51 Reyna Pastor de Togneri, *Del Islam al Cristianismo*, Barcelona 1985, s.118, 127-128.

52 Benjamin R. Gampel, "Jews, Christians, and Muslims in Medieval İberia: Convivencia through the Eyes of Sephardic Jews", *Convivencia Jews, Christians, and Muslims in Medieval Spain* (ed. V. B. Mann...), New York, s. 28vd.

53 Kürşat Demirci, "Engizisyon", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 239-40.

54 Gampel, 31-32.

55 Yahudilerin Osmanlı topraklarına kabulü hakkında bkz. Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, Ankara 1997, s.51-64.

İspanya'da Nasrîler devletinin son bulması, yalnızca Yahudilerin toptan sürülmesi sonucunu doğurmadı; Gırnata'nın teslimi için yapılan antlaşmadaki can ve mal dokunulmazlığı ile din ve ibadet özgürlüğüne dair bütün taahhütlere⁵⁶ rağmen, "ya vaftiz ya sürgün" politikasının Müslümanlara karşı uygulamaya konmasına da imkan sağladı. Gırnata'da 1499 yılında itibaren Tuleytula başpiskoposu Jimenez de Sisneros'un uygulamaları, zikredilen politikanın içerdiği baskı ve şiddeti ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini hızlandırmak üzere şehre gönderilen bu başpiskopos, bir taraftan para ve mal dağıtarak Müslümanları vaftiz etmeye çalışırken diğer taraftan Beyyazın (Albaicín) mahallesindeki Merkez Camii'ni kiliseye tahvil etti, ayrıca Müslümanların İslâm dini ile ilgili bilgi kaynaklarını kurutmak için halkın elindeki Kur'an nüshaları ve Arapça kitapları toplatıp şehir meydanında yakıttı. Benzeri uygulamalar, rahipler tarafından Müslüman cemaatlerin bulunduğu başka bazı yerlerde de tekrarlandı. Bu tatbikat, tabii olarak Gırnata Müslümanları arasında büyük bir infiale ve zamanla Gırnata'dan başka Meriye (Almeria)'ye de sıçrayan büyük bir isyanın patlak vermesine neden oldu. İsyân mahallerine karşı sert bir sindirme hareketi başlatan Kraliyet kuvvetleri, şiddeti, yukarıda da değinildiği gibi, yaşlıların, kadın ve çocukların sığındığı bir camiye barutla havaya uçuracak kadar ileri götürdü.⁵⁷ İsyân bastırıldıktan sonra Müslümanlardan canlarını kurtarabilmeleri için iki seçenektan birini kabul etmelerini istedi: Ya vaftize razı olup Hıristiyanlığa girmek ya da İspanya topraklarını terk etmek. Bu durumda Müslümanların bir bölümü sürgüne razı olduysa da, sayıları az olmayan bir başka bölümü, istemeyerek vaftize boyun eğdi. 1500'den 1512'ye kadar üst üste çıkarılan fermanlarla Gırnata, Kastilya ve Navarra'daki Müdeccenlere de ülke topraklarını terk etmeleri, aksi takdirde hırsıtlılığa girmiş kabul edilecekleri duyuruldu. 1520 yılında Belensiye bölgesinde toprak ağası asilzâdelere karşı çoğunluğu köylülerden oluşan avam tabakasının başlattığı Germania isyanı, asilzâdelere kadar Müdeccenleri de hedef aldı. Rahiplerin "Yaşasın Katoliklik, Sarazenlere (Müslümanlar) ölüm" sloganıyla harekete geçirdiği kalabalıklar; Játiva (Şâtibe), Polop, Orihuela, Albayda, Oliva'da ahırlara doldurdukları Müdeccen toplulukları zorla vaftiz ettiler; cami ve mescitleri kiliseye çevirdiler. Olevagra'da ateşe verilen Müslüman mahallesinde halkın bir bölümü diri diri yakıldı.⁵⁸ 1567'de yeni bir fermanla Moriskolar olarak bilinen vaftize boyun eğmiş Müslümanların yaşadıkları yerleşim merkezlerine dene-

56 Özetle ifade etmek gerekirse, 67 maddelik Gırnata antlaşmasında Müslümanların canlarına, mallarına ve dinlerine dokunulmayacağı, aynı hakların Yahudiler için de geçerli olacağı, Müslümanlardan kendi idarecilerine ödediklerinin dışında vergi alınmayacağı, bütün Müslüman esirlerin serbest bırakılacağı, yeni Müslümanların eski dinlerine döndürülmek için zorlanmayacakları, Hıristiyanlığa girmek isteyen Müslümanlara düşünmeleri için vakit verileceği ve bunların nihai kararlarını Hıristiyan ve Müslüman hakimler önünde açıklayacakları taahhüt edilmekteydi. Gırnata antlaşmasının tamamı için bkz. Miguel Garrido Atienza, *Las Capitulaciones para la entrega de Granada*, Granada 1992, Documento: LX.

57 Lea, 38.

58 Özdemir, "İspanya Krallığı...", 278.

tim maksadıyla on ikişer hristiyan ailenin yerleştirilmesi, üç yıl içinde Arapça'nın tamamen terk edilip İspanyolcanın öğrenilmesi, kadınların peçe ve çarşaf-larını terkedip hristiyan kadınlar gibi giyinmeleri, evlerde kesinlikle Arapça kitap bulundurulmaması, morisko müzik ve danslarının icra edilmemesi ve on bir yaşın altındaki çocukların, ailelerinden alınarak, muhtelif bölgelerdeki ki-lise okullarına yerleştirilmesi kararlaştırıldı.⁵⁹

Daha önce Yahudi dönmeleri takip etmek amacıyla yapıldığı gibi Moris-kolar için de engizisyon mahkemeleri kuruldu. Bir Moriskonun; komşusu-nun sunduğu domuz etini yememesi, Cuma günü temizlik yapması veya evi-ni kilitlemesi, çocuklarına müslüman kültürüne ait bir isim vermesi, Rama-zan ayında gündüz vakti kendine sunulan yemeği geri çevirmesi, Arapça konuşması, Arapça şarkı söylemesi, sehven ağzından "Allah" ya da "Muham-med" lafızlarından birinin çıkması, yatak odasında haç bulundurmaması, engizisyon mahkemesine sevki ve yargılanması için yeterli sebepler arasında yer almaktaydı.⁶⁰

Üst üste gelen baskılar ve şiddet uygulamaları, Moriskolar açısından tahammül sınırlarını aşmış bulunuyordu. Bu nedenledir ki, 1568 yılında, Cezayir'deki Osmanlı beylerbeyinden de destek alarak,⁶¹ Gırnata'da yeni-den büyük bir isyan başlattılar. Bu isyan sırasında onların askerlerle birlik-te rahipleri ve kiliseleri de hedef seçmeleri, sivil halka fazla zarar vermez-ken kiliseleri yağmalamaları, ateşe vermeleri, bazı yerlerde rahipleri öldürmeleri⁶² özellikle dikkat çekicidir. Bu durum, Moriskoların maruz kal-dıkları baskıların gerisinde askerler kadar, belki onlardan daha fazla kilise-nin rolü olduğu na inandıklarını göstermektedir. Başpiskopos Jimenez de Sisneros'un ve engizisyon müfettişi ve yargıçları olarak rahiplerin tatbikatı göz önüne getirildiğinde, bu inancın hiç de temelsiz olmadığı görülmekte-dir. 1571'de bastırılan isyanın ardından 84 bin Gırnatalı Müslüman, Kastil-ya bölgesindeki dağlık ve kıraç topraklara sürüldü. Sürgünler arasında gerek yol şartlarının ağırlığı gerekse sürüldükleri yerlerde baş gösteren uyum-suzluk ve salgın hastalıklar nedeniyle önemli can kayıpları meydana geldi. Bütün bu tedbirlere rağmen, engizisyon müfettişlerinin hazırladığı rapor-lar, Müslümanlar arasında gerçek anlamda bir Hıristiyanlaşmanın tahak-kuk etmediğini ortaya koymaktaydı. Geline bu noktada meselenin kö-künden halledilmesi için değişik yollar arandı. Müslümanların ya topluca sürgün edilmeleri, ya evlenme yasağı getirilmek suretiyle tedrici olarak soylarının kurutulması ya da gettolarda yaşamaya mahkum edilmeleri şek-linde öne çıkan üç çözüm yolundan birincisi, yani sürgün, uzun tartışmalar-ın ardından benimsendi. 1609-14 arasında uygulamaya konan sürgün

59 Lea, 229-230.

60 Moriskolara yönelik engizisyon uygulamaları hakkında bkz. Lea, 111-135.

61 Moriskolara Osmanlı yardımı hakkında bkz. Mehmet Özdemir, "Endülüs Müslümanlarına Osmanlı Yardımı", *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, IX, 393-408.

62 Luis de Marmol Carvajal, *Rebellion y castigo de los moriscos*, Malaga 1991, s. 54, 68, 95, 96, 97.

kararıyla 350 bin dolaylarında Endülüs Müslümanı İspanya'dan çıkarıldı. Bu sonuç Müslümanlar açısından hiç şüphe yok ki, Hristiyan baskı ve zorbalığının tevhit ettiği büyük bir trajedydi. Buna mukabil Hristiyanlar açısından ise, bazı kroniklerde ifade edilmiş biçimiyle “İspanya'nın Muhammed'in kirinden temizlenmesi” demektir.⁶³

Sürgün Müslümanlar, gittikleri yeni topraklarda da bir takım sıkıntılarla karşılaştılar. Mesela Cezayir ve Tunus topraklarına ayak bastıklarında bazı bedevi Berberi kabilelerinin yağma amaçlı saldırılarına maruz kaldılar. Kılık kıyafetleri ve dinî bilgilerinin yetersizliği nedeniyle “mürted” suçlamasına muhatap oldular. Sünnetsizlerin, belli bir sürede sünnet olmamaları halinde köleleştirileceği ilan edildi. Kendi kendilerine yeter hale gelmeden vergi ödemekle mükellef tutuldular. Ne var ki, onlar için bütün bu şartlar, yine de sürgün Moriskolardan Haceri Bajareno'nun ifadesiyle “İspanya'da engizisyon müfettişlerinin eline düşmekten daha ehven ve engizisyonundan uzak yaşamak daha güzeldi.”⁶⁴ Yalnızca bu ifadeden bile, İspanya'da 1492 öncesinde Yahudilerin, 1492 sonrasında ise Müslümanlarının maruz kaldıkları baskı ve şiddetin boyutunu kavramak mümkündür.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse:

1. Endülüs'de Müslüman idareler, gerek Hristiyan krallıklarla gerekse ülke içindeki muhalif gruplarla mücadelelerinde, zaman zaman aşırıya varan ölçüde de olsa “kurallı” bir şiddet uygulamışlardır. Burada “kural”dan kasıt, söz konusu mücadelelerde asgari düzeyde de olsa riayet edilen bazı esasların bulunmasıdır. Bu açıdan bakıldığında Müslümanlar, savaşlarda öldürme eylemini savaşın askerlerle sınırlamışlardır. Kaleleri, köyleri ve şehirleri yakıp yıkmak için boşaltılmış olmasına dikkat etmişler ya da boşalttıktan sonra bu eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Endülüs Müslümanları, öyle anlaşıyor ki, Kur'an'da mescidlerin, havraların ve kiliselerin korunmasına dair vurguyu,⁶⁵ yalnızca kendi hakimiyetleri altında antlaşmalı olarak yaşayan zimmîlerin ibadethaneleri için geçerli kabul etmişler, bu sebeple de “dârü'l-harb” olarak nitelenen Hristiyan kesimine düzenledikleri seferler esnasında çok sayıda kiliseyi yakıp yıkmakta bir beis görmemişlerdir. Savaşlarda esir alınan kadın ve çocukların genelde köleleştirilmelerine karşı, savaşabilir durumdaki esir erkeklerin çoğu kere öldürülmeleri dikkat çekicidir. Bu durum, Müslüman idarecilerin, Endülüs gibi uzak bir coğrafyada, Hristiyan tarafının ısrarlı hücumları ve zaman zaman bunlarla geçişkenlik içerisinde olan iç ayaklanmalar karşısında kapıldıkları yıkılma ve yok olma sendromunun üstesinden gelebilmek için, “düşman”ın askerî potansiyeline azami zararı vermek amacıyla daha çok şiddet kullanma ihtiyacını hissetmiş olduklarını düşündürmektedir.

63 O'Callaghan, 16.

64 Epalza, *Los Moriscos*, 256.

65 Hac, 40.

2. Öte taraftan sekiz asırlık Endülüs tecrübesinde Müslüman idarelerce savaşlarda dinî motiflerin kullanıldığı, bu suretle bilhassa Hristiyanlara karşı yürütülen mücadelelerin kolayca “cihad” havasına büründürüldüğü muhakkak olmakla birlikte, bunların genelde ganimet temini, göz dağı verme yahut misilleme amaçlarıyla gerçekleştirildikleri göz önünde bulundurulduğunda, en azından önemli bir bölümünün mutlak anlamda din savaşları olduğunu, dolayısıyla da bu savaşlar esnasında din kaynaklı bir şiddet uygulandığını söylemek çok zordur. Üstelik, Endülüs’te Müslüman idarelerin, Hristiyan kesiminde dini yaymak gibi bir stratejileri de mevcut olmamıştır. Hattâ bu hususta Doğudaki Emevilerin bile gerisinde kaldıkları söylenebilir. Nitekim Doğuda kimi Emevi hükümdarları, bir taraftan fetih orduları gönderirken, diğer taraftan, örneğin Türk hakanlarına İslâm’a davet mektupları yazmamayı da ihmal etmemişlerdir.⁶⁶ Buna mukabil bilhassa üç asra yaklaşan Endülüs Emevileri döneminde Hristiyanlar üzerine istisnasız her yıl seferler düzenlenmekle birlikte, Müslüman idarecilerin, bu seferleri İslâm dinini yaymak için uygun bir vasıta olarak gördüklerine, bu bağlamda kapılarına dayandıkları şehirleri İslâm dinine girmeye çağırdıklarına yahut yöneticilerine İslâm’a davet mektupları gönderdiklerine dair herhangi bir tarihsel veri mevcut değildir. Savaş ve şiddetin kaynağı din (İslâm) olsaydı, herhalde bu durumda bunun asıl ve öncelikli hedefinin, Endülüs içindeki Hristiyan ve Yahudi topluluklar olması gerekirdi. Oysa Muvahhidler dönemi istisna edilirse, Endülüs’te sözü edilen toplulukların, anlaşmaları bozma veya isyana kalkışma halleri hariç, sırf gayr-i Müslim oldukları için, sistematik bir şekilde baskı ve şiddet politikasına maruz kaldıklarını söylemek mümkün değildir.

3. XII. Yüzyıl başına kadar Hristiyan kesiminin Müslümanlara karşı yürüttükleri mücadelelerde uyguladıkları şiddetin biçim ve amaç bakımından kısmen Müslümanlarınkine benzedikleri söylenebilir. Mamafih, XII. Yüzyılda reconquista hareketinin haçlı savaşlarının bir parçası haline gelmesiyle önceki uygulamalardan köklü bir kopuş yaşanmıştır. Daha açık ifade etmek gerekirse, bu zamana kadar içi “işgal altındaki İspanya topraklarını geri alma” şeklinde doldurulan reconquista hareketi, bundan sonra yalnızca Hristiyanların egemen olacağı ve halkını da esas itibarıyla Hristiyanların teşkil edeceği “İsa’nın yeryüzü krallığını kurma” hedefine yönelmek suretiyle gerçek bir din savaşına dönüşmüştür. Bu dönüşüm, “Müslüman işgali altındaki kutsal Kudüs kentini kurtarmak” amacıyla düzenlenen haçlı savaşlarının, belli bir süreç sonunda bu amaçtan nasıl uzaklaştığını ve bambaşka bir dinî-siyasî içerik kazandığını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Bu esnada bilhassa Frank askerlerin eylemleri dikkat çekicidir. İspanyol askerlerini, Müslümanlar karşısında iyi savaşmamakla suçlayan ve bu sebeple onları, “hain” ve “kadın askerler”⁶⁷ olarak niteleyen Franklar, İslâm beldelerine girdiklerinde, yalnızca Müslüman erkekleri öldürmekle kalmamışlar; yaşlı, kadın ve çocukları katletmek ve ırza geçmek suretiyle kontrolsüz ve kuralsız

66 Bkz. El-Belazurî, *Futûhu'l-Buldân* (çev. M. Fayda), Ankara 1987, s. 621, 625.

67 Ron Barkai, *Cristianos y Musulmanes en la España Medieval*, 2.bs., Madrid 1991, s.121.

bir şiddet uygulamışlardır. Onların bu tür davranışlarında, kilisenin yönlendirmesiyle Müslümanları “müşrik”, dolayısıyla da “kılıçtan geçirilmesi gerekli bir topluluk” olarak görmelerinin⁶⁸ etkili olduğu şüphesizdir. Zira kilisenin haçlı savaşları boyunca işlediği ana temalardan biri, dürüst insanların (Hristiyanların) günah işleyebilecekleri bir ortama itilmemeleri için, günahın kaynağı olan paganların (Müslümanlar) öldürülmesinin gerekliliği idi. Böylece miladî üçüncü yüzyıllarda savaşa kesinlikle karşı çıkan kilise, haçlı savaşları sırasında savaşa öncülük eden bir kuruma dönüşmüştür.⁶⁹ Bu algı-lama biçimi, XV ve özellikle de XVI. Yüzyıllarda, Yahudileri içine alacak şekilde İspanyollara da sirayet etmiştir. Buna bağlı olarak, ülkede din birliğinin önünde engel olarak görülen Yahudi ve Müslüman cemaatler, devlet tarafından engizisyon mahkemeleri vasıtasıyla kurumsallaştırılıp sistematik olarak kullanılan baskı ve şiddet politikası sonucu tasfiye edilmişlerdir. İspanyolların bu politikasıyla Muvahhidlerin Yahudileri zorla Müslümanlaştırma politikaları arasında bir benzerliğin olduğu şüphesizdir. Yalnız gerek uygulama gerekse sonuç açısından ikisi arasında bariz bir fark da mevcuttur. Muvahhidler, her ne kadar, katı dinî anlayışlarının sonucu olarak Yahudilerin İslâm’a girmeleri için ferman çıkarmışlarsa da, bundan sonrasını denetlemek üzere İspanyolların yaptığı gibi “engizisyon mahkemeleri” kurmamışlardır. Sonuçta sözü edilen ferman işlevsiz kalmıştır. Oysa zorla Hristiyanlaştırma, uzun vadeli bir devlet politikası olarak takip edilmiş ve kesin sonuç alınmıştır.

4. Endülüs içinde bazı muhalif grupların birbiriyle olan mücadelelerinde savaşan savaşmayan ayrımı yapmaksızın herkesi içine alan kural ve kontrol dışı şiddet eylemlerine rastlanabilmektedir. Bu hususta Berberilerin ve Kurtuba halkının ortaya koyduğu örnekler dikkat çekicidir. Berberilerin eylemlerini, esas itibarıyla bedevilikleriyle, dolayısıyla da İslâmî kural ve gelenekleri yeterince hazmedememiş olmalarıyla izah etmek mümkündür. Kurtubalıların eylemlerinde ise, daha çok bunalmış bir kitlede oluşan nefret ve linç psikolojisinin yansımaları görülmektedir. Benzer bir nefret ve linç psikolojisini Gırnata’da Yahudilere yönelik halk hareketinde de gözlemlemek mümkündür. Ancak bu tür eylemlerin daha çok bunalım dönemlerinde ve de nadiren meydana geldiğini hatırdan çıkarmamak gerekir. Binaenaleyh, bunlara bakarak, kuralsız şiddeti Endülüs toplumunun temel ve sistematik bir davranış kalıbı olarak görmek doğru bir tespit olmaz. Endülüs Müslümanları, sekiz asır süreyle kendi içinde farklı etnik ve dini unsurları bir arada yaşatmayı başarabilmiş, bu suretle çok kültürlü yapısını muhafaza edebilmiş ve bunlarla birlikte bir medeniyet ortaya koyabilmiş ise, herhalde bütün bunları şiddet sayesinde gerçekleştirmiş olduğu söylenemez. Kaynağını fikir, kalem ve sanattan alan bir medeniyetin şiddet üzerinde yükselmesi mümkün müdür?

68 Barkai, 155.

69 Hristiyan dünyasındaki savaşla ilgili görüşler hakkında bkz. Jacques G. Ruelland, *Kutsal Savaşlar Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 39 vd.